

VII Savremene teorije demografske tranzicije

U ovom poglavlju će se raspravljati o (post)modernim teorijama demografske tranzicije. Izlaganje je namerno sprovedeno posle rasprave o demografskim procesima prirodnog (natalitet, mortalitet) i mehaničkog kretanja (migracije), a ne u sklopu istorije demografskih misli, što bi možda bilo logičnije. Dvojaki su razlozi ovakvom izboru u izlaganju materije: prvo, ovde je reč o teorijama koje obuhvataju moderan demografski režim koji u razvijenim evropskom državama datira od kraja 18, tj od 19 veka, a nastavlja se i u danas, u osvit trećeg milenijuma; 2) da bi se razumela složenost celokupnog demografskog kretanja i njegovih posledica, od primitivnog i tradicionalnog do modernog postmodernog, u čijem je središtu međusobni uticaj društva na stanovništvo i obrnuto, bilo nam je potrebno da prethodno analitički raščlanimo i objasnimo činioce (faktore) koji oblikuju osnovne demografske procese i strukture.

1. Teorija demografske tranzicije

Teorija demografske tranzicije je široko prihvaćena teorijska generalizacija koju je 1929 godine formulisao Warren S. Thompsona, a kasnije je dodatno razradio Frank W. Notestein. Doduše, francuski demograf Adolphe Landry je još 1909 formulisao sličnu teoriju troeetapnog demografskog razvitka, ali joj je dao radikalniji naziv, «teorija demografske revolucije».

U demografiji uglavnom postoji konsenzus oko toga da je ljudsko društvo od praistorije do danas prošlo kroz 2 velike tranzicije demografskog razvitka. Prva se odigrala u višem paleolitu oko 40 000 godina pre naše ere i bila je povezana sa promenom klime na Zemlji i počecima poljoprivrede. Prema procenama, svetsko stanovništvo je tada uvećano sa 500 000 na 5 miliona i takvo brojčano stanje se održavalo u narednih 20 000 godina (Avramov, 1993).

Sledeća ili druga tranzicija je daleko mlađa, potiče od sredine 18 veka u slučaju Evrope i Severne Amerike, odnosno od polovine 20 veka u slučaju zemalja u razviu (Azije,

Afrike i Latinske Amerike). Ove druge zemlje kasne čitavih 200 godina za državama - predvodnicama modernizacije demografskog režima.

Dok među autorima vlada saglasnost oko opšteg pravca demografske istorije čovečanstva, nedostatak konzistentne teorije o fertilitetu je uslovio da vlada poprilična zbrka oko utvrđivanja broja preobražaja ili tranzicija u domenu rađanja, naime da li je bilo dve ili više takvih tranzicija fertiliteta, o čemu će više reći biti u izlaganju koje sledi.

Najpre treba podvući da Tompson – Notešajnov model troetapnih promena vitalnih demografskih procesa nataliteta i mortaliteta počiva na dva glavna postulata:

- 1) demografski preobražaj je istorijski proces koji je pod direktnim uticajem determinanti ekonomske i socijalne prirode;

- 2) demografska tranzicija označava promene u natalitetu, mortalitetu i prirodnom priraštaju koje izazivaju promene kako u demografskim (starosno-polnoj) tako i u socijalno ekonomskim strukturama stanovništva (Wertheimer – Baletić, 1973, 1999). Reč je, dakle, o tako krupnim promenama na agregatnom nivou, čija je konačna posledica drastično smanjenje ukupnog i kohortnog fertiliteta, što je prouzrokovalo pad rađanja ispod nivoa potrebnih za prosto obnavljanje stanovništva, depopulaciju i starenje stanovništva.

Sledeće su etape u razvitku stanovništva, tesno povezane sa procesima modernizacije, tj industrijalizacije i deagrarizacije:

- 1) predtranziciona etapa ili etapa pre demografskog preobražaja
- 2) etapa demografske tranzicije¹;
- 3) podetapa kasne tranzicije.

Sušтина teorije demografske tranzicije jeste u tome što se ona trudi da objasni prelaz ili preobražaj od stihijnog, nekontrolisanog ili biološkog režima u reprodukciji stanovništva ka socijalnom, ekonomskom, kulturnom ili svesnom, racionalnom režimu, u kome je čovek u potpunosti ovladao biološkim procesima rađanja i umiranja, što znači da može ne samo da ih kontroliše, nego i da ih dalje usmerava ka poželjnim ciljevima.

Empirijska evidencije ove teorije zasniva se na novijoj demografskoj istoriji severne i zapadne Evrope. Ta „evropocentričnost” je bio neophodan i dovoljan razlog da podstakne kritičare da joj ospore kako legitimitet, tako i objektivnost. Drugo, demografski razvitak

¹ Ova etapa se dalje može raščlaniti na 3 podetape: rane tranzicije, centralne tranzicije i kasne tranzicije (Wertheimer-Baletić, 1973)

nerazvijenih kontinenata i stanovništva Azije, Afrike i Latinske Amerike odvija se unekoliko drugačije, te njihovo dosadašnje iskustvo ne potvrđuje prolazak kroz fazu kasne tranzicije, ili posttranzicionu etapu. Treće, i među samim razvijenim državama postoje različitosti u tajmingu i tempu prolaska kroz pojedine etape, kao što je to slučaj sa Francuskom, na jednoj i Engleskom i Velsom, na drugoj strani i tsl.

Treća, po mom sudu, najopravdanija kritika, odnosi se na njenu heurističku plodnost, tačnije na njenu već ispoljenu slabost u smislu predviđanja demografske budućnosti. Naime, zagovornici ove teorije su bili ubeđeni da će se, po okončanju demografskog preobražaja, postići jedan manje - više uravnotežen demografski razvitak, sa niskim i približno jednakim stopama nataliteta i mortaliteta. To bi vodilo ka nultoj stopi prirodnog priraštaja i optimalnom stacionarnom modelu razvitka populacija. Međutim, ovaj scenario se nikada nije ostvario. Umesto toga, počev od kraja 1960tih godina 20 veka demografski put razvijenog dela sveta krenuo je, iznenada, sasvim drugačijim, i kako će se pokazati, nepovoljnijim pravcem. On se nastavlja i do danas u vidu negativnog prirodnog priraštaja, a u mnogim regionima i depopulacijom (opadanja ukupnog broja stanovnika) usled višedecenijskog nedovoljnog rađanja (baby bust), sniženog mortaliteta i često negativnog migracionog salda (Avramov, 1993, Đošić, 1996, Bobić, 2003, 2003a, 2006).

No bez obzira na sve manje ili više opravdane primedbe, ova teorija se pokazala kao pogodna generalizacija i apstrakcija demografske prošlosti država i društava, zahvaćenih procesima industrijskog razvitka i socio - ekonomskog i kulturnog preobražaja.

1.1 Predtranziciona etapa

Predtranziciona etapa je vremenski najduže razdoblje u dosadašnjoj istoriji ljudskog roda, a proteže se od praistorije pa sve 18 odnosno 19 veka. Reč je o dobu premodernih, primitivnih, agrarnih zajednica sve do početaka industrijalizacije i nastanka gradova. Empirijska evidencija na kojoj se zasniva analiza demografskog razvitka je specifična, često oskudna sa stanovišta moderne statistike stanovništva. Zasniva se na izvorima i literaturi istorijskog, ekonomskog, antropološkog i arheološkog karaktera². Demografska analiza

² Recimo kod nas arheološka istraživanja Lepenskog vira u Istočnoj Srbiji, gde se nalaze i neka relevantna demografska saznanja, na primer, o kontroli rađanja.

vitalnih pokazatelja nataliteta, mortaliteta i prirodnog priraštaja kao i struktura stanovništva bazira se uglavnom na pretpostavkama i rekonstrukciji u odsustvu potpunog obuhvata populacije. Takav je slučaj recimo sa demografskom studijom naselja i stanovništva Oblasti Brankovića iz 1455 godine (teritorija današnjeg Kosova i dela Metohije, uslovno rečeno) koju je autorka ovih redova sproveda sa timom eksperata iz Srpske akademije nauka i umetnosti, na čelu sa akademikom Milošem Macurom³.

Za predtranzicionu etapu karakteristične su veoma visoke, nekontrolisane stope nataliteta, na nivou biološkog maksimuma od 40-45 % (živorođenja na 1000 stanovnika), sa približno isto tako visokim, neznatno nižim stopama mortaliteta. Rezultat takvog prirodnog kretanja bilo je stacionarno stanovništvo sa prosečno nultom stopom rasta. Demografska ravnoteža se uspostavljala u veoma nepovoljnim uslovima, uz ogromne ljudske žrtve. Prosečan vek ljudi je bio kratak oko 20-40 godina, sa brzom smenom generacija unutar porodice i domaće zajednice (Wertheimer – Baletić, 1973, 1999).

Kretanja mortaliteta bilo je podložno fluktuacijama, tj varijacijama u visini, u neposrednoj vezi sa količinom hrane odnosno visinom poljoprivrednih prinosa. Gladne godine, ili godine niskih prinosa u poljoprivredi značile su skok smrtnosti (Bobić, 1995). Kretanje broja umrlih bilo osciliralo je i pod uticajem drugih, tada vodećih uzročnika visoke smrtnosti: epidemija zaraznih bolesti, ratova i prirodnih katastrofa (požara, poplava i sl). Visina mortaliteta u takvim „neredovnim prilikama” dosežala je i do 150-300 pa i 500 umrlih na 1000 stanovnika. Tako je mortalitet bio glavni dinamički činilac prirodnog kretanja jer je od njegovih varijacija i visine zavisio biološki opstanak i razvitak populacija, budući da su stope nataliteta bile kontinuirano visoke. Rađanje se moralo održavati na tako visokom nivou, jer je time, prirodnim putem, obezbeđivan opstanak populacija, odnosno kompenzovani su visoki gubici usled smrtnosti, pre svega, odojčadi i male dece, ali i ostalih starosnih grupa.

Sasvim sumarno, elemente ili varijable predtranzicione etape, koji su sastavni deo strukture tardicionalnih društava, Notešajn zaokružuje na sledeći način (Avramov, 1993:29)

„-visoka smrtnost, posebno odojčadi i male dece,

³ objavljeno u studiji Milos Macura et al (2001) “Naselja i stanovništvo Oblasti Brankovića 1455 godine”, Beograd : SANU i Službeni Glasnik. Moj odeljak se zove “Kuće, porodice i zadruga” a odnosi se na rekonstrukciju porodičnih oblika i srodničkih veza u predmodernoj Srbiji, na prostoru okupirane teritorije današnjeg Kosova, nakon kosovskog poraza, 1389.

- agrarni karakter ekonomije,
- ruralni tip zajednice,
- kratak obrazovni proces i mali obim usvojenih znanja,
- nizak životni standard,
- male potrošačke mogućnosti,
- male šanse da se žene afirmišu van porodice,
- mala ulaganja porodice u decu i njihovo rano učešće u privređivanju,
- organizacija ekonomske aktivnosti u okviru porodice,
- zaštitna uloga porodice koja garantuje ekonomsku sigurnost, bezbednost i socijalnu zaštitu članovima,
- proširena porodična organizacija,
- mala socijalna pokretljivost,
- versko učenje koje podstiče formiranje velike porodice,
- tradicionalni način kontracepcije.,⁴

1.2 Tranziciona etapa

Ovde je reč o centralnoj fazi demografskog preobražaja koja se vezuje za procese modernizacije, tj industrijalizacije i deagrarizacije, te za preobražaj porodično srodničke organizacije i nastupanje ekonomskog modela fertiliteta ili za racionalno odlučivanje o obimu reprodukcije u braku.

„Okidač” preobražaja je zaustavljanje visokog mortaliteta i njegovo snižavanje ispod 30 umlih na 1000 stanovnika. To je prag koji treba prekoračiti da bi se ocenilo da je populacija ušla u središnju tranzicionu fazu. Posledica sniženog mortaliteta, produženog životnog veka, uz kontinuirano visoke, nepromenjene stope natalitetata jeste visok prirodni priraštaj i demografska eksplozija. Nakon izvesnog vremena, dolazi do postepenog snižavanja visokog nivoa rađanja, usled promenjenih ekonomskih i socijalnih prilika i promene u vrednosnim orijentacijama, tj izmenjenom odnosu prema deci. Nivo od 30 živorođenih na 1000 stanovnika se i ovde uzima kao osa diferencijacije demografskog preobražaja od tradicionalnog ka modernom.

⁴ Vrlo ubedljiv prikaz tradicionalne porodične organizacije na našem prostoru i u našem vremenu, nalazimo u studiji Đerđa Rrapija (1995) “Savremene albanske zadružne porodice na Kosovu”, Beograd : ISI FF

Mala, urbana porodica počinje da se centrirati na decu, a sama deca menjaju svoju ulogu od proizvođača na porodičnom gazdinstvu u poljoprivrednoj domaćoj zajednici, ka potrošaču porodičnih resursa, raste njihova ekonomska cena ali i konačan rezultat – „kvalitet dece” (zbog ulaganje u odrastanje, obavezno i produženo školovanje, socijalnu promociju), tako da se bračni parovi svesno odlučuju da putem kontrole fertiliteta preuzmu „punu” društvenu odgovornost prema roditeljstvu.

Američki socijalni demograf, Ansley Coale utvrdio je dve tranzicije fertiliteta u Evropi, na osnovu ponašanja bračnih parova (Avramov, 1993). Polazeći od pretpostavke da je društvena kontrola braka bila najstariji način regulisanja reprodukcije (poznate su tradicionalne norme protiv seksualnog opštenja pre tj izvan braka), to je i prva tranzicija fertiliteta povezana sa ukidanjem univerzalnog braka. Brak se počeo sklapati kasnije tokom života, kada se ispune neki bitni društveni preduslovi, tj kada muškarac stekne određeni imetak ili „bračni fond”, radeći kao šegrt u lokalnoj manufakturi ili radionici, što bi trebalo da bude zaloga uspešnosti zajednice (zapadnoevropski tip braka). Ova „maltuzijanska” tranzicija podrazumevala je ne samo da će supružnici i budući roditelje biti stariji nego ranije, nego i da će jedan deo muškaraca i žena nužno ostati trajno izvan braka (neoženjeni /neudati, celibateri). Kasnije je nastala druga ili tzv neomaltuzijanska tranzicija braka, kojom se društvena odgovornost transformiše u individualnu odluku. Kontrolom rađanja u braku, parovi se opredeljuju za manji broj dece, koju rađaju na početku braka, nakon čega praktikuju kontrolu fertiliteta. Od kontrole bračnih varijabli (udela celibata, oženjenih/udatih, razvedenih) došlo se do kontrole reproduktivnog ponašanja u braku. Videćemo kasnije, kako se tranzicija fertiliteta nastavlja i dalje u periodu postindustrijskog društva tako što se dalje razdvaja seksualno uživanje od reprodukcije, partnerstvo od roditeljstva, pa se rađanje dalje odlaže i oapda do neverovatno niskih stopa, bez presedana u dosadašnjoj istoriji ljudskog roda (Bobić, 2006).

No, vratimo se sada teoriji demografske tranzicije. Možemo zaključiti, da je nova racionalnost u ponašanja osnova ekonomskog modela fertiliteta koji se široko usvaja i postaje model ponašanja, čime društvo vrši pritisak na roditelje putem poruka i floskula o odgovornom roditeljstvu, uputstava o nezi beba i male dece, pa sve do vaspitno – pedagoških saveta, priručnika i direktiva.

Kao posledica snižavanja nataliteta uz prethodno već snižen mortalitet, prirodni priraštaj je u padu, tako da demografska eksplozija ne predstavlja više prepreku ubrazanom ekonomskom rastu i socijalno kulturnom napredovanju. Stanovništvo ne vrši više snažan pritisak na ograničene resurse, već obrnuto, kapitalistička akumulacija kapitala i porast produktivnosti rada u industriji obezbeđuju viškove proizvoda i ekstraprofit, što je Marksa nagnalo da se oštro suprotstavi maltizijanskim shvatanjima „o viškovima stanovništva” u kapitalizmu.

Grafički prikaz podetapa demografske tranzicije

Izvor: Wertheimer – Baletić, Alica (1999: 108)

U daljem toku izlaganja, razdvojićemo dva divergentna toka demografske tranzicije, uslovljena razlikama u socio ekonomskog i kulturnog konteksta razvijenog dela sveta i država u razvoju.

1.2.1. Demografska tranzicija u razvijenim državama

Države seveozapadne i zapadne Evrope smatraju se pretečama modernog demografskog preobražaja, mada, kao što smo napred rekli, ostaje otvoreno pitanje praga društvenog razvitka koji prethodi promenama vitalnih komponenti mortaliteta i nataliteta. Osim te kritične tačke, nakon koje nastupa demografski prelaz („take off”) otvoreno je i pitanje vremena ili tajminga početka preobražaja. Što se tiče evropskog iskustva, Francuska je država u kojoj su se prvo odigrale vitalne promene, tj pre početaka industrijske revolucije, već negde od 1700-1800 godine. U drugim zemljama zapadne i severozapadne Evrope, taj

početak pomera se u vreme industrijalizacije i deagrarizacije, u prvu polovinu 19 veka, odnosno drugu polovinu 19 veka u slučaju SAD-a, odnosno početka 20 veka u Japanu.

Za zemlje kolevke modernog demografskog preobražaja, to je bio period snažnog ekonomskog prosperiteta i opšteg društvenog napredovanja, u znaku razvoja kapitalističke robne proizvodnje, povećane produktivnosti u poljoprivredi, razvoja transporta i komunikacija, širenja obrazovanja i lične potrošnje sve većeg udela gradskog stanovništva.

Pored popravljavanja opštih socijalnih prilika i kvaliteta života, pad mortaliteta u Evropi bio je omogućen i delovanjem sledećih činilaca (Wertheimer-Baletić, 1973): 1) otkrićem novih kontinenata i prekomorskih zemalja što je za Evropljane značilo ne samo kontinuiranu prehranu tokom čitave godine, tj smanjenje rizika od gladi; 2) razvojem trgovine i transporta čime je omogućeno relativno brzo dopremanje hrane, sirovina i kapitala sa drugih kontinenata; 3) porastom produktivnosti poljoprivredne proizvodnje usled tehnoloških inovacija, što je značilo ne samo osiguranje od gladi nego i „odliv” stanovništva u susedne gradove i industriju (deagrarizacija); 4) kontrolom nad bolestima usled poboljšanja uslova lečenja, revolucionarnih pronalazaka u oblasti farmakologije (vakcina, antibiotika, insekticida), zatim usvajanje standarda u javnom zdravlju, preventivnoj medicini i mreži zdravstvenih institucija.

Rastuće gradsko stanovništvo stalno je podsticalo unapređenje uslova života, urbane opreme, izgradnje vodovoda i kanalizacije, uvođenje sanitarnih uređaja u kućama i stanovima i sl.

Društveno ovladavanje mortalitetom značilo je ne samo pad smrtnosti i kontrolu nad nastankom i širenjem bolesti i zaraza, već i produženje prosečnog ljudskog veka, sa oko 33 godine oko 1700 na 70 godina polovinom XX veka, što znači da je ljudki vek dupliran za samo 2,5 veka.

Demografska eksplozija je prateća pojava prve faze demografske tranzicije, odnosno sniženog mortaliteta, u uslovima još uvek nekontrolisanog, biološkog fertiliteta. *Demografska eksplozija* u užem smislu znači ekspanziju prirodnog priraštaja, pod delovanjem visokih stopa nataliteta, a niskih stopa mortaliteta. U širem smislu eksplozija stanovništva znači „lančane i ekonomske posledice eksplozije stopa prirodnog priraštaja, odnosno, nakon izvesnog vremena nastaje priliv sve brojnijih generacija u kontingente: dece, omladine, radno aktivnog stanovništva, a zatim i starog, sa povećanim potrebama i

socijalnim zahtevima (Wertheimer, Baletić, A, 1973:97). To znači da se veliki pritisak na demografske investicije (za decu, jaslice, obdaništa, vrtići, škole, omladinu, obrazovni kapaciteti, odrasle, preduzeća i sl, i stare, bolnice, domovi, penzioni sistemi i sl).

Demografska eksplozija razvijenih evropskih država bila je nešto umerenija u odnosu na države u razvoju, što se objašnjava usklađenošću demografskog razvitka i socio ekonomskog napredovanja društva. «Viškovi» evropske populacije, nastali kao posledica opadanja mortaliteta i visokog prirodnog priraštaja, regulisani su na 2 osnovna načina: stalnim prestrukturiranjem proizvodnje i izgradnjom kapaciteta u industriji i gradovima (migracije selo-grad), unapređenjem medicine (izgradnjom bolnica, ambulant, školovanjem i formiranjem lekarskog kadra i sl), ali i adaptiranjem samih individua, tj postepenim usvajanjem novih životnih uverenja, stavova i ponašanja, o čemu govori nekoliko teorijskih generalizacija. Drugi način je bio imigracija, odnosno preseljenje Evropljana u prekomorske države, koje su vodile otvorenu imigracionu politiku (velika seoba Evropljana pomenuta u odeljku o migracijama).

1.2.1.1. Teorijska objašnjenja povezana sa padom nataliteta (fertiliteta)

U centralnoj etapi transformacije demografskog režima, među razvijenim državama konstatovane su sledeće razlike u pogledu: 1) vremena kada počinje opadanje nataliteta; i 2) dužine trajanja faze snižavanja fertiliteta i uspostavljanja (pune) kontrole nad ovim procesom.

U Francuskoj recimo, natalitet je sa visokih 35‰ počeo da opada već krajem 18 veka (1780), dok su se u državama predvodnicama industrijalizacije i modernog kapitalizma, Engleskoj i Velsu, visoke stope rađanja održavale sve do polovine 19 veka (1750-1850).

Englezima, Francuzima i Norvežanima trebalo je oko 170 godina da „ovladaju” prirodnim fertilitetom tj da obuzdaju i snize visoke stope reprodukcije (od 35-40 na ispod 20 promila), dok je u Švedskoj taj proces bio nešto kraće. U većini država razvijenog dela sveta tranzicija fertiliteta događala se u drugoj polovini 19 veka pa sve do 30tih godina 20 veka ⁵.

⁵ U Fransuskoj je tranzicija završena ranije, tako da je stopa nataliteta snižena do početka 19 veka. To je ujedno i prva evropska država koja se suočila sa padom nataliteta ispod nivoa neophodnih za obnavljanje populacije, pa se po prvi put javila i svest o potrebi uvođenju mera i programa pronatalitetne populacione politike.

Činjenica je da je fenomen pada nataliteta, odnosno od polovine 20. veka nedovoljnog rađanja („baby bust”), teorijski ostao neobjašnjen, budući da ne postoji jedna konzistentna teorija fertiliteta. Nasuprot takvom stanju teorije stoji obilje statističke evidencije kao i empirijskih podataka o rađanju, uključujući i 2 velike svetske ankete o fertilitetu iz 1970-tih godina, a u novije vreme velike evropske Ankete o rađanju i porodici, u organizaciji i na prostoru država Evropskog Saveta (Family and Fertility Survey). Za takvo stanje u demografskoj nauci odgovornost snose sami demografi zato što ne ulažu dovoljno napora da formulišu preko potrebnu teoriju rađanja (Macura, 1985, Mijatović, 2000). U pomoć demografiji onda priskaču ekonomija i sociologija, koje se onda, zauzvrat, optužuju za naučni imperijalizam (mikroekonomske teorije fertiliteta, sociološke i feminističke paradigme itd).

Ako ne postoji kompleksa teorija rađanja, činjenica je da je formulisana makro teorija, kao i obilje mikro i mezo teorija (srednjeg obima). Bez pretenzija da na ovom mestu prikazem sve bogatstvo raznorodnih parcijalnih teorija, ograničiću se na samo na identifikovanje nekoliko bitnih pravaca, koji uzimaju u obzir demografske varijable, sociokulturne aspekte modernizacije: porast aspiracija u porodici, plastičnost ljudskih potreba, promenu odnosa prema deci u domaćinstvu usled zabrane dečjeg rada i uvođenja obaveznog osnovnog obrazovanja, izmenjen status i ulogu žene u braku, porodici i društvu, uvođenje moderne kontracepcije, odlaganje braka, skraćenje reproduktivnog perioda, koncepti: kvaliteta dece nasuprot kvantitetu, „oportunitetnih troškova” i sl.

a) Demografsko sociološke teorije

Podimo najpre od makro ili strukturalnih teorija. O prvoj, teoriji demografske tranzicije, već je bilo govora. Ona se uslovno rečeno može povezati sa sociološkom teorijom modernizacije odnosno društvene promene, bilo da se smatra njenim delom ili korelatom (Petrović, 1993/1994). Teorija modernizacije je deo neoevolucionističkog sociološkog pristupa, a polazi od osnovnog uverenja da su tradicija i stabilnost, repetitivnost osnovna odlika premodernih društava, dok su za modernizovana karakteristične stalne promene.

Makroanalitičkim pristupima analizi pada fertiliteta zamera se nedostatak kompleksnijeg uvida u porodicu i pojedince kao aktere ponašanja, budući da ovi poslednji

poseduju sopstvenu determinističku snagu. Tu potrebu posredovanja između strukturalnih karakteristika društva i stanovništva i najnižih nivoa, pojedinaca, pokušale su da nadomeste mezo teorije, ili mnogobrojni bihejvioralni modeli (Petrović, 1993/1994). U nedostatku opšte teorije rađanja, tu je došlo do nekritičkog preuzimanja teorijskih paradigmi drugih nauka, biologije, ekonomije, psihologije. Ovde ćemo navesti primere takvih, socioloških, prirodno naučnih i ekonomističkih teorija.

Američki profesor Kingsley Davis (Dejvis) pad nataliteta dovodi u direktnu vezu sa padom mortaliteta. On je smatrao da se u uslovima snižene smrtnosti odojčadi i male dece, porodica suočava sa dilemom: rađanje dece ili rast ekonomskog standarda? U opštoj klimi ekonomskog prosperiteta i blagostanja, menjaju se dotadašnja uverenja i stavovi o brojnom potomstvu, a zatim ta promena ima „multifazno” dejstvo. Pojedinci ne „žure” da uđu u brak, prihvataju opciju kasnije ženidbe/udaje, prihvataju kontracepciju i abortus tj metode ograničavanja rađanja.

Arsene Dumont (Dimon), francuski demograf, još u 19 veku formulisao je teoriju „socijalne kapilarnosti”. U težnji za popravljanjem svoga socijalnog statusa, prelaskom u više slojeve, pojedinac postaje nezainteresovan za sopstvenu reprodukciju, što onda povratno deluje na rađanje, smanjujući njegov obim. Reč je o ponašanju koje je pandan fizičkoj pojavi (doba naučnog pozitivizma). Ako u posudu sa tečnošću postavimo slamčicu ili cevčicu, primetićemo da će se nivo u njoj vrlo brzo popeti iznad nivoa tečnosti iz posude. Ako je otvor slamke uži, tečnost će se u njoj više uzdići, što je analogno pojavi socijalne mobilnosti u društvu, u kojoj uvek učestvuje manji broj ljudi.

U SAD-u, poznati harvardski profesor, ekonomista, James S. Duesenberry (Djuenzberi), formuliše sredinom 20 veka *teoriju potrošačkog ponašanja*, zasnovanu na efektu demonstracije. Reč je o želji pojedinca i porodice za većom potrošnjom, većim standardom i materijalnim bogatstvom, koje treba prikazaviti pred drugima, a što onda znači i manju broj dece.

Drugi autori odlučujući uticaj pridaju tehnološkim inovacijama, tj upotrebi sredstava kontracepcije (Fairchild, H,P i Ogburn, W). Po njihovom mišljenju, stopa nataliteta počela je da opada u Velikoj Britaniji krajem 19 veka među višim, urbanim slojevima, koji su posedovali saznanja o modernim metodama kontrole začeca i rađanja, pa se potom to novo ponašanje prenosi na manje razvijene sredine i na selo. Svakako da je moderna

kontracepcija značajna varijabla regulisanja fertiliteta, ali je isto tako dobro poznato da su i predmoderne i primitivne zajednice poznavale metode ograničavanja prirodnog fertiliteta (coitus interruptus, abortus i laktaciona amenoreja), (Wertheimer-Baletić, A, 1973, 1999, Avramov, 1993, Rašević, 1993).

b) Prirodno naučne, biološko - pozitivističke (mezo) teorije

U literaturi postoji i jedna grupa teorija iz ugla prirodnih nauka. Takav je stav autora, koji pad fertiliteta tumače kao posledicu porasta gustine stanovništva (Sadler, Pearl). Međutim, ova se generalizacija pretežno zasniva na iskustvu zapadne Evrope. Pad nataliteta beleži se, međutim, u i drugim razvijenim državama koje su, naprotiv, mnogo ređe nastanjene (SAD, Novi Zeland).

Druga grupa autora pokušala je da uvede varijante Maltusovog „prirodnog zakona” stanovništva. Josua de Castro je tako zastupao stav da je pad nataliteta posledica promena u ishrani stanovništva. Na osnovu laboratorijskih eksperimenata na životinjama, zaključio je da uvođenje proteina u svakodnevnu ishranu, smanjuje plodnost i obrnuto, pa je mislio da kada bi se nerazvijeni regioni sveta snabdeli većom količinom visokoproteinskih prehrambenih artikala, fertilitet bi opadao mnogo brže.

Bračni par Dejvis i Blejk daju jednu složenu socio - biološku matricu prirodnog fertiliteta koja je, po njima, univerzalna, tj deluje u svim kulturama i društvima i kroz koju se prelamaju svi ostali činioci: istorijski, ekonomski, kulturni (Blagojević, 1997:55).

U osnovi ovog modela stoje 3 varijable: *seksualno opštenje, začće i rađanje*. Verovatnoća delovanja prve, druge i treće varijable određuje obim rađanja kako na individualnom, tako i agregatnom nivou, nivou čitavog stanovništva (ibidem: str 55).

I Faktori koji utiču na seksualno opštenje („varijable opštenja”)

A. Oni koji utiču na formiranje i reformiranje zajednica u reproduktivnom periodu

1. starost pri ulasku u seksualnu zajednicu
2. stalni celibat: proporcija žena koje su (nisu) ušle u seksualnu zajednicu

3. deo reproduktivnog perioda koji je ostao neaktivan posle raskidanja zajednice ili između dve zajednice
 - a) kada su zajednice rastavljene razvodom, razdvajanjem ili napuštanjem
 - b) kada su zajednice prekinute usled smrti muža.

B. Faktori koji utiču na izloženost opštenju unutar zajednice

4. dobrovoljna apstinencija
5. nedobrovoljna apstinencija (zbog impotencije, bolesti, neizbežne, ali privremene separacije)
6. koitalna frekvencija (isključujući periode apstinencije)

II Faktori koji utiču na izloženost začecu

7. plodnost ili neplodnost kao posledica nenamernih uzroka
8. upotreba ili neupotreba kontracepcije
 - a. mehanička i hemijska sredstva
 - b. ostala sredstva
9. plodnost ili neplodnost kao posledica namernih uzroka (sterilizacija, medicinski tretman)

III Faktori koji utiču na trudnoću i uspešan porođaj

1. fetalna smrt izazvana nenamernim uzrocima
2. fetalna smrt izazvana namernim uzrocima.

c) Ekonomističke (mezo) teorije

Prema nekim mišljenjima, ekonomisti su najdalje napredovali u objašnjenju modernog fenomena nedovoljnog rađanja (Mijatović, 2000).

Easterlin je konstruisao model koji se zasniva se na 3 determinante: *tražnji za decom* (jednaka je broju dece koju bi želeli roditelji, uz pretpostavku besplatne, dostupne kontracepcije), *ponudi dece* (onaj broj dece koji bi roditelji imali u uslovima neograničenog,

prirodnog fertiliteta), i *troškovima regulacije rađanja* (subjektivni i finansijski). Imajući u vidu da su zemlje niskog nataliteta ujedno i zemlje visokog standarda i kvaliteta života, to su troškovi regulisanja fertiliteta zanemarljivi, a ponuda dece daleko veća od njihove tražnje. Zato je (niska) tražnja dece određujuća varijabla fertiliteta ili njeno „usko grlo” (Mijatović, 2000).

Najpoznatiji zastupnik ekonomske teorije fertiliteta je američki profesor sa Prinstonskog univerziteta *Gary Becker*. Reč je o pravoj ekonomskoj teoriji porodice, tj Novoj ekonomici domaćinstva iz 1960tih godina, kojom je obuhvaćen mnogo širi spektar ponašanja i odluka (stupanje u brak, razvod, izbor partnera, karakter braka i sl), (ibidem). Zasnovana je na 2 glavna postulata: o racionalnosti i maksimizaciji dobiti (korisnosti). Racionalnost podrazumeva da u svom ponašanju pojedinac bira ono što je za njega dobro, korisno, a pokušava da izbegne loše, nepovoljno. Maksimizacija dobiti je korak više i podrazumeva da se u životu prvo vrši rangiranje alternativa, a onda se bira ona koja donosi najveću dobit, polazeći od ličnih znanja i sposobnosti. Kao i druga dobra i dete je dobro koje ima određenu vrednost za roditelje. Ono je, štaviše, „trajno potrošno dobro”, pa roditelji moraju pažljivo kalkulisati sa odlukom o rađanju, slično kao kada kupuju druga trajna dobra, preispitujući korisnost i neminovna ulaganja (troškove), uz ograničenja koja nameću njihov dohodak i cene.

Sa porastom dohotka roditelja, raste i cena koju treba uložiti u dete. Zašto? Tu Becker u objašnjenje uvodi dva pojma: 1) „kvalitet” dece i 2) „oportunitetne troškove” (majke). Pred budućim roditeljima pojavljuje se pitanja opcije ili izbora između: 1) većeg broja dece nižeg kvaliteta; ili 2) manjeg broja dece višeg kvaliteta, pod uslovom datog dohotka (kao konstante). „Razlog za smanjenje fertiliteta tokom ekonomskog razvoja može biti povećanje prinosa investicija u ljudski kapital dece, posebno kroz obrazovanje, što navodi roditelje na veće investicije u decu, a time i na smanjenje njihovog broja” (Mijatović, 2000:66). Investiranjem u obrazovanje postiže se visoki kvalitet deteta, tj njihovog humanog kapitala. Da bi roditelji postigli taj cilj, oni moraju posedovati ekonomski kapital (dohodak, uštedevine, pokretna i nepokretna dobra i sl), koji će se, po potrebi, pored socijalnog (društvene veze i mreže) staviti na raspolaganje da bi se tokom vremena konvertovao u kulturni kapital (obrazovni nivo i budući status dece).

Drugi argument koji objašnjava rast cene deteta sa rastom roditeljskog dohotka je povećanje tzv „oportunitetnih troškova” pre svih, majki, u brizi i staranju oko dece. Reč je o neplaćenom radu u domaćinstvu, koji ima svoju ekonomsku vrednost, cenu, zato što bi žena za to isto vreme mogla zaraditi svoju platu na tržištu roba i usluga. Otud je oportunitetni trošak – propuštena šansa majke, da stvori vrednost u alternativnim aktivnostima. Sociološki pojam je još širi i obuhvata i sve ono što žena mora da propusti, čega mora da se odrekne ili da promeni u svojim životnim ciljevima i životnom toku. Uzmimo kao primer ženu koja prekine dalje školovanje zbog rađanja, ili drugu, koja rađanjem dovodi u pitanje svoje profesionalno napredovanje i uspon u karijeri, usled poteškoća u usklađivanju rada i roditeljstva. U Americi je proračunato da majčino vreme u brizi i staranju učestvuje sa 2/3 u ukupnim troškovima deteta (Mijatović, 2000:68). Becker smatra da pomenuta dva efekta, zamena kvantiteta dece kvalitetom i oportunitetni trošak majčinog vremena deluju kombinovano i da generišu dugoročni pad fertiliteta.

Međutim, ovaj nepovoljan tok može biti ublažen, i to putem 2 mehanizma: *intervencijom države blagostanja i menjanjem ljudskih preferencija*. Državne mere poznate kao populaciona politika usmeravaju se ka snižavanju cene roditeljstva (plaćeno porođajsko odsustvo, subvencije, smanjenje cene dečje odeće, obuće i drugih proizvoda i usluga namenjenih deci, odgovarajuće radno zakonodavstvo, fleksibilno radno vreme, investiranje u institucije za čuvanje i zbrinjavanje dece, vrtiće i sl). Drugo, sami bračni parovi mogu da žele da postanu roditeljima bez obzira na cenu, što se u razvijenim društvima izražava kao norma o 1 detetu („njegovo veličantvo jedinač”).

Savremeni populacioni trendovi u svetu opovrgli su Beckerova predviđanja o mogućnosti učvršćivanja vrednosti „roditeljstva bez obzira na cenu”, budući da je sve više parova pa i pojedinaca koji se trajno odriču kako roditeljskih tako i intimnih veza („committed singles” i DINK, Bobić, 2003, 2003a)

1.2.1.2. Nužnost interdisciplinarnog pristupa u objašnjenju niskog fertiliteta: socio antropološki pristup i feministička perspektiva

Najzad, nekoliko reči o teorijskim generalizacijama koje nizak natalitet u savremenom, (post)modernom društvu teže da obuhvate interdisciplinarnim pristupima,

socio antropološkim, feminističkim i filozofskim. U stvari, mišljenja sam da je potrebna plodna sinteza svih njih sa gore navedenim teorijskim paradigmama (makro i mezo) da bi se objašnjenju problema niskog nataliteta pristupilo na adekvatan način.

Ovde će se ponovo dati presek bitnih savremenih tumačenja, bez pretenzija da izlaganje bude sveobuhvatno. Pokušala sam, radije, da skrenem pažnju i na doprinose domaćih autora, sociologa i socijalnih demografa, s tim da se ovu tematiku treba iscrpnije obrađivati na časovima, u okviru seminara i radionica, kroz interaktivnu nastavu.

Vrednost socijalno antropološkog pristupa ispoljava se u tome što on ne polazi samo od analize konkretnih ljudskih društava i kultura već nastoji da pokaže u kojim strukturalnim okolnostima postoje veće mogućnosti ostvarenja ljudske suštine, a u kojima se ona bitno sužava (Petrović, 1993/1994, Golubović, 1973). Kao što se vidi, polazna osnova je ideja o neograničenom ljudskom potencijalu. Ljudski rod se stalno iznova potvrđuje kroz prevazilaženje postojećih granica postojanja i tako nastaje ljudska istorija. Kao konkretan pojedinac, čovek je, međutim, itekako ograničen, svojim bio psihičkim sposobnostima, društvenim položajem, kulturnim nivoom i sl, pa nije u stanju da ostvari sve potencijale ni u vremenu u kome živi. Zato se govori o otuđenju pojedinca, kao sociološkom pojmu koji nam govori o osujećenju modernog čoveka. Da bi se potpunije empirijski potkrepio ovaj pojam i njegove društveno istorijske implikacije, potrebno je da analiziramo ljudske potrebe, vrednosti i imanentnu, ljudsku situaciju. Potrebe i vrednosti su ključni elementi u razumevanju čovekove prirode, pri čemu su univerzalne ljudske vrednosti sloboda, jednakost, autonomija ličnosti. Socijalni psiholog, From ukazao je na tzv osnovne i potrebe višeg reda, kao i na njihovu plastičnost. Egzistencijalne potrebe su primarne (za ljubavlju, sigurnošću, prihvatanjem i sl), a zatim dolaze potrebe višeg reda, za kreativnošću, samorealizacijom, transcedencijom i sl. Zadovoljavanje potreba nižeg reda otvara put ka potrebama višeg reda (plastičnost potreba) a ova se spirala može produžavati do unedogled, stvarajući „veštačke” potrebe. Pri tome stalno se pomera prag neophodnih potreba, što je veoma prisutno u savremenom, potrošačkom društvu koja pojedinca pretvara u „homo consumensa”, a potrebe svodi na usko ekonomističke. Konzumerizam je i cena koju pojedinac plaća i kojim ga društveni sistem kontroliše, kompenzujući mu to što je odustao od univerzalnih ciljeva slobode, jednakosti, lične autonomije i traganja za identitetom.

Sledeći relevantan okvir za analizu fenomena nedovoljnog rađanja je filozofski pojam svakodnevnog života, koji omogućuje: povezivanje strukturalnih i socijalno antropoloških pristupa, s jedne, kao i neophodne nivoe posredovanja između pojedinca i društva, s druge strane (Petrović, 1993/1994).

Uvidom u kvalitet svakodnevnog života dobijamo potpunu sliku o uslovima života pojedinaca u svakom društvu, što je dobar eksplanatorni okvir i za samo reproduktivno ponašanje. „Svakodnevni život je sfera u kojoj pojedinac zadovoljava svoje potrebe u koncertnom društvenom kontekstu koji određuje količinu i vrstu resursa na raspolaganju, moguće aktivnosti kojima se te potrebe mogu zadovoljiti, te stepen zadovoljenja potreba” (ibidem: 23).

Najzad tu su i feminističke teorije, bez kojih filozofski i socijalno antropološki pristupi ne bi bili ni potpuni, niti uverljivi.

Notorna je istina da je *roditeljstvo* kao društvena uloga - ključan potrošač svih individualnih, pa i značajnih društvenih resursa, aktivnosti, strategija snalaženja i agens (ne)zadovoljstva sobom i svojom porodicom, oko čega postoji konsenzus i među domaćim istraživačima porodice i reprodukcije (Milić, A, Blagojević, M, Tomanović, S, Petrović, M, Rajković, Lj, Miletić – Stepanović, V, Bobić, M, itd)

U tradicionalnim društvima i kulturama, roditeljstvo se smatralo pretežno ženskom ulogom, budući da se tretiralo kao prirodni produžetak biološke uloge žene/majke. Sa porastom ženskog obrazovanja i njenim izlaskom na tržište rada, posebno u novoj serbisnoj ekonomiji od druge polovine 20 veka, postepeno slabe strukturne potpore redefinisaju tradicionalnih porodičnih uloga. Međutim, ta velika društvena promena nije praćena adekvatnim porastom usluga i servisa namenjenih zaposlenoj majci. Naprotiv, u svim razvijenim zemljama sveta, žene su suočene sa opstajanjem žilavog patrijarhata, tj sa problemom „dvostrukih uloga” tj duplog tereta, na poslu i kod kuće, ne samo oko brige za decu, nego i za ostale članove uže i šire porodice (ostarele roditelje, rođake itd), kao i reprodukciju celokupnog domaćinstva.

Seksistička ideologija roditeljstva, koja perzistira u savremenom svetu, bez obzira na razne manje ili više uspešne napore pojedinih evropskih država, pre svih, severnih, tj socijaldemokratskih režima, primorala je žene da razvijaju brojne *strategije snalaženja* namenjenu usklađivanju rada i roditeljstva. Radi se o skupu subjektivnih delovanja

usmerenih na snižavanje cene porodičnog života, tj materinstva (Avramov, 1993: 127, 128): 1) smanjenje broja dece, ili odustajanje od daljeg rađanja; 2) uključivanje očeva/partnera u roditeljstvo; i 3) redefinisane tradicionalnih normi o zbrinjavanju dece.

Tipično ženska strategija snalaženja u uslovima postojanja „perfektna kontracepcije” odnosno još uvek široko rasprostranjene prakse abortusa jeste ograničavanje rađanja, odnosno odbijanje da se rodi (još) jedno dete. Reč je o nerađanju kao pasivnom otporu žena, o kome je kod nas puno pisala profesorka Marina Blagojević (1991, 1995, 1997, 1997a, itd). Polazeći od razvijenog teorijskog koncepta svakodnevnog života i njegove operacionalizacije na srpsko društvo tokom 1990tih godina, Marina Blagojević zaključuje da to domen koji oblikuju, organizuju i obnavljanju pretežno žene (Blagojević, 1997). U njemu se one maksimalno žrtvuju za svoje bližnje, za muškarce, za članove uže i šire porodice i domaćinstvo, trošeći pri tome sve svoje resurse, vreme, energiju, emocije, aktivnosti (ženski žrtveni mikromatrijarhat). Zato je „nerađanje jedina pobuna protiv okruženja koje ženu stalno iznova proizvodi u žrtvu. Mera njenog žrtvovanja eksponencijalno raste sa brojem zavisnika, i to pre svega dece. Ali nerađanje, odnosno snižavanje fertiliteta je ujedno i uslov opstanka već rođenih. Žene su isuviše lojalne svojim bližnjima, isuviše odgovorne, isuviše uvučene u cikličnost da bi mogle da se odupru” (Blagojević, 1997:248). Zanimljive empirijske nalaze o razlozima odlučivanja za rađanje trećeg deteta u kontekstu patrijarhata i želje za sinom/muškim naslednikom u ruralnoj okolini Kruševca, takođe 1990tih pružila nam je Ljubica Rajković (2002), dok Mina Petrović (1994) skreće pažnju na dimenziju stanovanja i urbane opreme, kao ključne, a neadekvatne resurse koji stoje na raspoloženju urbanih porodica u Beogradu, što zajedno sa ostalim vidovima oskudica proizvodi nedovoljno rađanje i obnavljanje stanovništva.

Uključivanje očeva i partnera u roditeljstvo je veoma spor proces, koji se u praksi odvija preko postepenog povećanja učešća u dečjoj dokolici (Blagojević, 1997, Tomanović-Mihajlović, 1997). I dok se na jednoj strani, na tržištu rada postepeno izjednačavanja prava i odgovornosti muškaraca i žena, porodice i dalje ostaju „privatna stvar” i mesto pregovaranja, dogovaranja, ali i perzistirajućih stereotipa.

Radni status žene gotovo beznačajno utiče na porast muškog angažovanja u kući. Rađanje većeg broja dece znatno će povećati vreme utrošeno u porodičnom radu, ali paradoksalno, neće uticati na povećanje očevo angažovanja, već obrnuto, čak će ga i

smanjiti!!! (Avramov, 1993). Istraživanja, ali i svakodnevno iskustvo, potvrđuju nam da jedna druga varijabla više doprinosi porastu muškog „neplaćenog rada” u kući – a to je zadovoljstvo partnerkom odnosno brakom. Zato „ako mera u kojoj muškarci učestvuju u porodičnom radu i roditeljskim investicijama zavisi od bračnog zadovoljstva, onda se može očekivati da kraj emotivne veze i gubitak interesovanja za partnera povlači značajno smanjenje očinske investicije” (ibidem:129). Ovaj nalaz nam je takođe dobro poznat iz ličnog iskustva, medija i svakodnevnog života.

Redefinisanje tradicionalnog zbrinjavanja odnosi se supstituisanje majke, tj na spektar različitih usluga, servisa i institucija namenjenih čuvanju dece zaposlenih roditelja. Odvajanje deteta od majke bolan je proces kako za samo dete tako i za majku, ali je u savremenim tržišnim ekonomijama ne samo neminovan (usled sve većeg zapošljavanja žena) već je i veoma ubrzan. U mnogim razvijenim državama sveta porodijsko odsustvo traje svega 10 nedelja, a često je i neplaćeno (primer SAD-a). Majke su prinuđene da decu prepuste negovateljicama, bakama, rođacima, privatnim servisima, što povratno, povećava njihov anksioznost i nesigurnost na poslu, usled psihičke preopterećenosti brigom za dete. Zato se u mnogim evropskim zemljama insistira na tome da majkama treba omogućiti da budu uz decu makar do njihovog prvog rođendana, čime bi se predupredili razvojni rizici deteta i smanjio nivo majčine anksioznosti.

1.2.2. Postranziciona etapa ili «Druga demografska tranzicija»

Razmatranje teorije demografske tranzicije zaokružićemo analizom specifičnog demografskog razvitka koji je zahvatio razvijene zemlje Zapada (1/5 sveta), nakon 1960tih godina. Ova, posttranziciona etapa, izdvojena je kao zasebna iz dva osnovna razloga. Prvi je što se radi o sasvim posebnom, najnovijem demografskom režimu, a drugi što on i do danas izaziva brojne kontroverze oko tumačenja šta se tu u stvari zbiva, da li je to nastavak starih trendova ili nešto sasvim novo? No, bilo kako bilo, reč je o tako velikim populacionim izazovima, koji ne samo da zaslužuju poseban prostor u tekstu, već i prete da ugroze kontinuitet moderne, hrišćanske civilizacije i njen biološki opstanak. No, idemo redom.

Počev negde od druge polovine XX veka pa sve do danas, razvijene zapadne zemlje, našle su se u vrtlogu nepredvidljivog, postranzicionog demografskog razvitka, poznatog u literaturi i kao «druga demografska tranzicija». Očekivalo se da će po okončanju demografskog preobražaja u centralnoj fazi, nastupiti period jednog manje – više uravnoteženog socio-ekonomskog i populacionog razvitka, sa niskim, približno jednakim nivoima nataliteta i mortaliteta, nultim porastom stanovništva i idealno tipskim, stacionarnim modelom populacije. Umesto toga, stvari su krenule sasvim drugim pravcem. Iznenada, tokom sedamdesetih godina, nakon svetske naftne krize, fertilitet opada ispod nivoa neophodnih za prostu reprodukciju. Završava se faza univerzalnosti i popularnost braka, koja je vladala od završetka drugog svetskog rata do kraja 1960tih, što se ispoljilo preko skoka razvoda, pada bračnosti, odlaganja braka, širenja kohabitacija i alternativnih partnerskih unija. Središte nove demografske tranzicije je sada samo porodično jezgro, tj bračna unija. Nastupa korenita *transformacija muško ženskih ili rodnih odnosa*, što podrazumeva napuštanje dotadašnjih uobičajenih životnih stilova i diverzifikaciju oblika i tipova domaćinstava. Menjaju se forma i sadržaj braka i partnerstva, namesto profamilizma i altruizma koji je oblikovao modernu nuklearnu porodicu, u prvi plan se ističu vrednosti individualizacije, samoaktuelizacije i samorealizacije. Životni tok pojedinca nije više ni uniforman, te se životne faze i događaji ne mogu unapred predviđati⁶.

Demografi Dirk Van de Kaa i Ron Lesthaeghe su sada već davne 1986 godine, skovali paradigmu «druge demografske tranzicije» (Van de Kaa, 2004), kojom su želeli da obuhvate te krupne demografske promene druge polovine 20 veka i njihove posledice. Radi se o tako masivnim promenama da se govori o sasvim novom «demografskom režimu», pa i novoj «demografskoj revoluciji» (Macura, M, M, Mac Donald, A.L, Haug, W, eds, 2005, Van de Kaa, 2004).

U savremenim populacionim studijama vode se brojne polemike oko druge demografske tranzicije. Jedna struja mišljenja zagovara stav da se tu radi o tendencijama koje su, u stvari, sastavni deo promena iz poslednje faze prethodne (prve) demografske tranzicije, a koje se beleže još od 18 i 19 veka (Wertheimer-Baletić, 1973, 1990/91, i dr).

⁶ U referentnoj literaturi se kao determinante te globalne transformacije navode sledeći procesi i pokreti: Postindustrijska, postfordistička, informacijska ekonomija globalizujućih razmera, feminizam i tehnološke inovacije na planu biološke reprodukcije.

Drugim rečima, ne može biti govora o nekakvoj drugoj tranziciji, već o tzv posttranzicionoj etapi.

Bilo kako bilo, savremenici smo krupnih promena postmodernih društava i stanovništva, a jedna od najdrastičnijih njihovih posledica je drastični pad fertiliteta i do 70% ispod nivoa potrebnog za prosto obnavljanje stanovništva⁷ i intenzivno *starenje stanovništva*.

Ispitujući složenu prirodu savremenih populacionih trendova u sklopu svoje teorije druge demografske tranzicije, Dirk Van de Kaa je ustanovio jedan eksplanatorni obrazac koji obuhvata 3 dimenzije socijalnog sistema: *strukturu, kulturu i tehnologiju*.

Struktura, tehnologija i kultura međusobno su povezane, tako da su svi njihovi sastavni elementi u interakciji, na primer tehnologija u oblasti kontracepcije i seksualne norme, zatim način života i tehničko-tehnološke inovacije i sl. Struktura je sistem položaja societalnih grupa (individua, grupa, organizacija, država), dok tehnologija predstavlja celokupnost tehnika za proizvodnju dobara i usluga. Kulturu određuje sistem vrednosti, značenja i simbola, kao i način svakodnevnog života individua. Dok su primarne grupe zasnovane na srodstvu, sekundarne grupe se oslanjaju na socijalne mreže po osnovu profesionalnih odnosa (kolege), političke pripadnosti (partijsko članstvo), slojnog povezivanja (sindikati i pokreti), religiozne afilijacije (denominacije).

Pandan ovim strukturama su societalne jedinice na mikroplanu, *individue, primarne i sekundarne grupe* (Hoffman-Nowotny, 1987, Van de Kaa, 1988).

Primarne grupe obuhvataju dva podsistema *a) bračnu dijadu i b) dijadu roditelja i dece*, i to polazeći od razdvajanja dva suštinska procesa, formiranja partnerske unije i rađanja.

⁷ U odeljku o rađanju smo naučili da bi se obezbedila prosta reprodukcija stanovništva neophodno je da svaka žena tokom svog prokreativnog perioda rodi, u proseku po 2,15 deteta (stopa ukupnog fertiliteta). Tako na primer, tokom poslednje decenije XX veka u Centralnoj Srbiji došlo je do pada rađanja sa 1,74 na 1,54 deteta po ženi, odnosno u Vojvodini sa 1,72 na 1,59. Pad rađanja u Beogradu tokom istog perioda još je drastičniji, sa 1,43 na 1,27, pri čemu uzroke treba tražiti kako u odlaganju braka tako i u promeni polnog i starosnog sastava bračnog kontingenta. Međutim, da bismo realno sagledali pojavu nedovoljnog rađanja u kontekstu socijalno ekonomskih, političkih i kulturnih prilika, treba pogledati situaciju u ostalim evropskim državama: u bivšim socijalističkim državama Istočne Evrope, zabeležen je još drastičniji pad fertiliteta, kao na primer u bivšoj Istočnoj Nemačkoj, sa 1,52 (1990) na 0,95 (1997), u Rusiji sa 1,89 na 1,28, Češkoj, sa 1,89 na 1,17. I ostali evropski regioni takođe beleže nizak i opadajući nivo ukupnog fertiliteta, s tim što ovaj pokazatelj trenutno beleži najniže vrednosti u državama južnoevropskog basena, recimo u Španiji 1,36 (1990) odnosno 1,15 (1997) i Italiji, 1,36 i 1,22 respektivno (Penev, 2000).

Ovako velike socijalne i demografske promene bile su moguće zahvaljujući prethodno dostignutom visokom nivou lične sigurnosti, koju je, pored ekonomskog standarda omogućila i "države blagostanja" („welfare state”). Tako, u pojedinim zemljama današnje Evropske Unije, za programe namenjene stanovništvu izdvajalo se i do 30% bruto nacionalnog dohotka⁸. Međutim, u drugoj polovini XX veka „država blagostanja”, ulazi u krizu, smanjuju se davanja namenjena stanovništvu, čime se podriva koncept ekstenzivnog socijalnog osiguranja, a društveni položaj individua i socijalnih grupa definiše se *individualnim kvalitetom života i životnim stilom*. Sindikati gube značaj u zaštiti prava radnika i zaposlenih, budući da države (vlade) upravljaju socijalnim nejednakostima preko instrumenata ekonomske politike (u domenu dohodaka, zaposlenosti i poreza). Globalno društvo postaje izrazito otvoreno i „rizično” sa jakom srednjom klasom (belih okovratnika, profesionalaca, tehničara, informatičara), izražene socijalne mobilnosti i socijalnog aktivizma (akcione grupe za slobodu abortusa, feminističke grupe i pokreti, ekološki, pokreti za zaštitu homoseksualaca, marginalnih slojeva, etničkih manjina, životinja i sl).

Razvoj i širenje obrazovanja, posebno ženskog, izvršio je takođe krucijalan uticaj na demografske promene. Sve veći obuhvat žena visokim obrazovanjem, podstakao je porast ekonomske aktivnosti žena, a u najnovijem periodu i do njihovog sve većeg usmeravanja ka profesionalizmu i građenju karijere. Otuda je ulazak u privremenu partnersku uniju (kohabitaciju) manje obavezujući zato što ne podrazumeva pretereano emotivno ulaganje u odnos (partnerstvo). Ove labavije unije imaju i funkciju odlaganja rađanja, i pratećeg konflikta porodice i rada u savremenom društvu, koje zahteva mobilnog pojedinca, spremnog na brze i stalne promene, izazove, putovanja, migracije.

Tranzicija braka u sklopu druge demografske tranzicije, odvija se u nekoliko faza: u prvoj se konsenzualne zajednice (kohabitacije) pojavljuju kao devijantan fenomen, ponašanje koje odstupa od konvencionalnog, građanskog braka, zatim nastupa faza u kojoj društvo postepeno prihvata kohabitaciju kao "uvod u brak" ili "brak na probu", ili opcija umesto ponovnog sklapanja braka, nakon razvoda i konačno kohabitacija postaje alternativa braku ili ravnopravna bračna varijanta, što podrazumeva veliku heterogenost životnih stilova,

⁸ Najrazvijeniju tradiciju "family friendly" politika i ličnog obezbeđenja pojedinaca imaju nordijske zemlje i države severa Evrope (Švedska, Norveška, Danska), sa ustaljenim socijaldemokratskim režimima.

društveno-kulturni pluralitet, poštovanje ljudskih prava, političku demokratizaciju. Može se reći da je u suštini ove transformacije modernog braka (partnerstva) *fenomen promenjenih ili fleksibilnih uloga polova/rodova*, što se smatra posledicom postmodernog društvenog razvitka i „*druge demografske tranzicije*”. Snažan agens korenite društvene i demografske transformacije tokom prošle tri decenije bio je *ženski pokret*, koji je jedna od ključnih varijabli u objašnjenju pojave i širenja kohabitacija. Tehnološkim inovacijama na planu kontrole začeća i rađanja stvorene su osnovne pretpostavke da žena slobodno odredi *vreme i broj začeća*. Norma od dvoje dece iz šezdesetih godina postepeno se svodi na (samo) jedno dete, tako da dolazi do *pojave paralalnog starenja nupcijaliteta i fertiliteta (iza 30-te godine starosti)* (Bosveld, Willy, 1996). Upredo sa tim, međutim, anketna istraživanja stavova stanovništva razvijenih evropskih država pokazuju da je klasičan brak i dalje vrlo visoko vrednovan cilj u životu pojedinca⁹.

Dakle, da sumiram gornju analizu, ukazivanjem na bitne bihevioralne promene na planu bračnosti razvijenih populacija Zapada.

Na nivou pojedinca, para i porodice, druga demografska tranzicija izazvala je sledeće efekte: (Prinz, 1995):

- 1) opadanje univerzalnosti i popularnosti braka i širenje alternativnih formi kohabitacija;
- 2) roditeljstvo prestaje da bude centralna funkcija porodičnog sistema, jer se težište premešta na partnerstvo;
- 3) umesto preokupacije planiranjem porodice (broj i razmak rađanja) istaknuto je samoostvarenje (žene) i lični rast i razvoj;
- 4) transformacija jednoobraznih formi (porodičnih) domaćinstava u multivarijantne domaće grupe (samačke i višečlane).

⁹ Istraživanja pokazuju da u Češkoj, Slovačkoj, Italiji, Mađarskoj, Nemačkoj i Holandiji na skali životnih ciljeva, najvažniji su sledeći: srećan porodični život, pažnja i ljubav prema deci i (permanentno) obrazovanje. Slično važi i za Švajcarsku i Španiju, ali se u slučaju poslednjih država vrlo visoko rangira i "zadovoljstvo sopstvenim životom". Iza njih se nalaze materijalističke i tzv "postmaterijalističke vrednosti": posedovati dovoljno novca i lepu kuću, profesionalna karijera, samoostvarenje, ravnopravnost žene i muškarca (Rašević i Petrović, 1994, Milić, 2001). U SAD-u, 90% Amerikanaca bar jednom u toku života pristupi činu venčanja. Njihovi brakovi traju kratko, svega nekoliko godina (najveće stope razvoda u svetu), ali se nakon razvoda čak 60% žena i 75% muškaraca ponovo ženi/udaje, u proseku nakon tri godine od razvoda.

Obzirom da je o prve tri dimenzije transformacije bračnosti i partnerstva posvećeno dovoljno prostora, nekoliko napomena o poslednjoj dimenziji, tj diverzifikaciji tipova domaćinstava. U savremeno doba globalizacije, transformacija intimnosti ispoljava se i kroz "neverovatno smanjivanje porodice" (Castells, 2002). Tako u svojoj studiji o preobražaju intimnih odnosa, Giddens piše: "U društvu koje se razdvaja i razvodi, uža porodica stvara čitav niz različitih novih rodbinskih veza povezanih, na primer, s tzv. rekombinovanim porodicama. No, priroda ovih veza menja se budući da su one podložne većem pregovaranju nego pre. Odnosi među srođnicima su se često uzimali zdravo za gotovo na temelju poverenja; sada se za poverenje mora pregovarati i pogađati, a obavezivanje ("commitment") isto je toliko problem kao i seksualni odnos" (Giddens, 1992:96)

Po mom mišljenju, tu nije reč o nestajanju porodice, već o pluralizmu bračnih i porodičnih oblika u čijoj suštini leži *transformacija u strukturi moći*. Videli smo da i pored opadanja popularnosti klasičnog braka, muškarci i žene teže životu u paru, pa i samom braku.

U postindustrijskom društvu, korenito se promenio i život same dece. Tako na primer, u 1991 godini, prema podacima Američkog biroa za popis stanovništva, broj dece koja žive sa oba biološka roditelja smanjio se na samo 50,8%, što je podatak koji potvrđuju i evropski izvori koji se tiču domaćeg stanovništva.¹⁰ U prilog tome govore I podaci o porastu jednoroditeljskih porodica: broj dece koja žive samo sa jednim roditeljem u SAD-u udvostručio se između 1970 i 1990, tako da je taj udeo dostigao čitavih 25%. Unutar toga, udeo dece majki koje se nisu nikad udavale (vanbračna rađanja) povećan je sa 7% iz 1970 na čitavih 31%, 1990 godine. Porastao je i udeo jednoroditeljskih porodica samohranih očeva sa decom, gotovo tri puta, sa 1,1% 1970 tih godina na 3,1%, 1990.

Pojava tzv *rekombinovanih porodica*, nastalih nakon razvoda i formiranja zajednica sklapanjem novog braka (serijska monogamija) uz okupljanje potomstva iz prethodnih zajednica i održavanje širokih neformalnih srodničkih mreža, takođe je novi "specijalitet" (Milić, 2001). Tako je 1980 u SAD-u zabeleženo 4 miliona takvih zajednica,

¹⁰ Deo te tendencije u slučaju američkog društva duguje se povećanju broja adopcija ili usvojenja, kao i činjenici da je oko 20.000 dece rođeno veštačkom oplodnjom

a 1990 taj broj je narastao na 5 miliona. Zahvaljujući većem socijalnom prihvatanju rađanja izvan braka, kao i kohabitacija, 1992 godine je ¼ neudatih Amerikanki starijih od 18 godina živelo sa decom, a 1993 je registrovano 3,5 miliona parova koji žive u kohabitacijama, a od njih je 35% imalo i decu. U SAD-u se u periodu 1980-1992 udvostručio udeo neoženjenih očeva sa decom, a blago je povećan i broj dece koja žive sa babom i dedom (1990 ih je za 10% više nego 1960) (Castells, 2002)

Među tzv neporodičnim domaćinstvima najbrže rastu tzv "ostala neporodična domaćinstva", od 1,7% u 1970 na 5% u 1995. Američki popisi stanovništva u ovu grupu klasifikuju: sustanare, prijatelje, dakle osobe koje nisu ni bračnoj ili krvnoj vezi.

Harvardski Univerzitet procenjuje da će broj domaćinstava oženjenih parova sa decom i dalje opadati, sa 31,5% u 1980 na oko 23,4% početkom XXI veka, dok se istovremeno očekuje porast samačkih domaćinstava sa 22,6 na 26,6%, respektivno, tako da će ova kategorija biti brojnija u odnosu na nekada raširenu nuklearnu formu. Istovremeno, ne očekuje se značajniji skok jednoroditeljskih porodica (sa 7,7 na 8,7%). Procenjuje se da će ubedljivo najbrojnija postati grupacija venčanih parova bez dece, sa udelom od 29,5% svih domaćinstava!! Reč je o dvokarijernim ili tzv DINK zajednicama ("double income no kids") mladih, obrazovanih, ka uspehu i karijeri orijentisanih muškaraca i žena, čiji su rodni odnosi najbliži egalitarnom modelu (Bobić, 2003). No, iako se svi slažu oko konstatacije o pluralizmu privatnih aranžmana, osnovno pitanje glasi: da li se može govoriti o nekim ključnim polugama koje podrivaju dalje opstajanje tako šarolikih izbora? U literaturi se izdvajaju *tri osnovne: 1) mere državne podrške, 2) sve veća usredsređenost na ženu, 3) menjanje partnera i prihvatanje različitih životnih stilova tokom životnog ciklusa.*

1.2.3. Demografska tranzicija u zemljama u razvoju

Ovde je reč o demografskom preobražaju stanovništva većeg dela sveta (4/5 čovečanstva), naseljenog u zemljama Azije, Afrike i Latinske Amerike. Demografska tranzicija zahvatila je ove delove sveta tek u 20 veku, više od 2 veka kasnije u odnosu na zemlje zapadne i severozapadne Evrope.

Ne samo da je demografska tranzicija u zemljama u razvoju otpočela mnogo kasnije, tako da se većina njih danas nalazi u njenoj centralnoj fazi, već je i njen tok bio bitno drugačiji, proizvodeći burne kako demografske (eksplozija prirodnog priraštaja) tako i socio ekonomske posledice (začarani krug siromaštva). Time se potvrđuje ispravnost osnovne premise teorije demografske tranzicije o međuzavisnosti demografskog i socijalnog razvitka. On se iskazuje i na još jedan način, a to je da demografski preobražaj sledi sasvim određenu logiku onda kada je inkorporiran i podstaknut sopstvenim ekonomskim i sociokulturnim promenama društva, a bitno je drugačiji ako se promene vitalnih komponenti prirodnog priraštaja indukuju spolja, putem intervencije razvijenih u zemlje u razvoju.

Da bi se razumele razlike u toku demografske tranzicije u navedene dve grupe zemalja, treba utvrditi osnovne kriterijume upoređenja. Simon Kuznetz je ustanovio 6 takvih linija razgraničenja (Wertheimer – Baletić, 1973, 1999): 1) Nivo ekonomskog razvitka izražen preko udela radne snage u poljoprivredi; 2) stepen ekonomskog razvitka i istorijsko nasleđe današnjih razvijenih zemalja u njihovoj predindustrijskoj fazi u odnosu na ekonomski standard zemalja u razvoju u istom periodu; 3) razlike u obimu stanovnika ove dve grupe zemalja u predtranzicionoj etapi, te u pritisku koji stanovništvo vrši na resurse i raspoložive izvore hrane i opstanka; 4) komparativne stope porasta i jačina demografske eksplozije; 5) kretanje nataliteta i mortaliteta, kao komponenti porasta; 6) relativne mogućnosti rešavanja problema populacionog pritiska emigracijom.

Polovinom 20 veka, na početku demografske tranzicije, u nerazvijenim zemljama je u proseku 60% stanovništva bilo angažovano u poljoprivredi, dok su razvijene države taj nivo ekonomskog razvitka imale nekih 100 godina ranije. To što su razvijene zemlje sveta ranije industrijalizovane i modernizovane znači da je uspostavljena takva svetska preraspodela rada i kapitala u kojoj su zemlje u razvoju služile kao rasadnik jeftinih sirovina i energije, pružajući istovremeno ogromno tržište za plasman gotovih proizvoda, kao i mogućnost eksploatacije prirodnih bogatstava i jeftine lokalne radne snage. Pored toga, socijalni uslovi i kontekst tranzicije u nerazvijenim državama bili su bitno nepovoljniji u odnosu na istu fazu razvitka evropskih zemalja. Razvijene evropske zemlje su u periodu 1800-1850 godine već dostigle nacionalni dohodak od 150-300 dolara po glavi stanovnika, a nerazvijene oko 1950, u vreme početka tranzicije, svega 30-60 dolara/per capita. Razvijene države imale su malobrojnije stanovništvo, ispod 30 miliona, pa je i porast stanovništva,

uslovljen padom mortaliteta, bio manje intenzivan. U zemljama u razvoju, stanovništvo je u toj komparativnoj fazi demografskog razvitka bilo daleko brojnije, prosečno preko 50 miliona, što se odrazilo na snažnu demografsku eksploziju, sa brojnim socio ekonomskim i ostalim posledicama. Stope porasta stanovništva razvijenih država u prvoj polovini 19 veka bile su znatno niže u odnosu na stope porasta nerazvijenog dela sveta polovinom 20 veka. U prvima one su se kretale oko 1% prosečno godišnje, a u nerazvijenim oko 1,5% - 2, pa i 3%.

Kada je reč o komponentama porasta, stope nataliteta su u evropskim državama bile niže polovinom 19 veka i kretale su se oko 30-35 promila, a u nerazvijenim državama, polovinom 20 veka one su dostizale i do 40 promila. Stope mortaliteta u razvijenim državama kretale su se iznad 20 promila sve negde do 1875 godine i bile su više od stopa mortaliteta nerazvijenih država 100 godina kasnije (oko 15‰). To znači da se razlike u porastu stanovništva između ove dve grupe zemalja duguju kretanju mortaliteta, a ne samo nataliteta.

Najzad, ove se dve grupe zemalja razlikuju i po nejednakim šansama rešavanja populacionog pritiska emigracijom. Veliki broj Evropljana koristio je mogućnost naseljavanja velikih prostranstava novootkrivenih kontinenata, Amerike, Aziji, Australije. Danas više ne deluju takve privlačeće sile, ali populacioni pritisak iz nerazvijenih država i krajeva podstiče na iseljavanja ka razvijenim državama Zapada, pa čak i interkontinentalne migracije. Doduše, zemlje razvijenog kapitalizma vode imigracionu politiku, doduše selektivnu, birajući mlađe, obrazovano i radno sposobno stanovništvo.

Tok demografske tranzicije u zemljama u razvoju otpočeo je, takođe, snižavanjem visokih nivoa mortaliteta. Dok je u razvijenim evropskim državama, centralna etapa tranzicije tekla sporo, prateći razvitak društva, ekonomije, rast produktivnosti rada, opšti tok modernizacije, razvoj medicine i drugih prirodnih nauka, u slučaju nerazvijenih, ona je bila ubrzana i znatno kraća. Takvom razvitku doprineli su moderna medicine i druga svetska dostignuća, pa je demografski preobražaj nerazvijenih kontinenata bio indukovano spolja, prethodeći socioekonomskom i kulturnom.

U nerazvijenom delu sveta intenzivan pad smrtnosti beleži se nakon Drugog svetskog rata, a u nekima i ranije, kao posledica uvođenja programa UN i drugih svetskih organizacija (Zdravstvene, FAO itd), u 2 bitne oblasti: preventivne i kurativne zdravstvene

zaštite; 2) raspoloživih izvora i količine prehrambenih proizvoda i drugih roba široke potrošnje (ibidem).

U literaturi se kao primaran činilac snižavanja smrtnosti navodi faktor zdravstvene zaštite, posebno uvođenje antibiotika i insekticida, zatim opremanje javnih zdravstvenih institucija i obučavanje lekarskog osoblja (bilo dovođenjem stranih stručnjaka ili obrazovanjem domaćih). U tom pogledu ogroman doprinos pružila je Svetska zdravstvena organizacija. Prema tome, za razliku od razvijenih država, koje su „čekale” na farmakološke i medicinsko terapijske pronalaskе, razvoj i opremanje zdravstvenih institucija, nerazvijene zemlje su „uvozile” sva ova preimućstva, uključujući i najmodernija dostignuća za sanaciju žarišta epidemija.

Na primer, borba protiv malarije bila je jedan od krupnih koraka na putu suzbijanja smrtnosti. U tu svrhu u Cejlonu je uvezen preparat DDT. Kao rezultat kampanje borbe protiv malarije, opšta smrtnost opala je za 11 promila za samo 5-6 godina (ibidem).

Od druge polovine 20 veka ove države se suočavaju sa snažnom demografskom eksplozijom. Ona je posledica sniženog mortaliteta, inercije visokih stopa rađanja u uslovima mlade starosno polne strukture stanovništva. Visoke stope porasta stanovništva u kontekstu opšte zaostalosti, pretežno agrarnog karaktera ekonomije, visokog udela nepismenih, niskog opšteg standarda i nedostatka akumulacije kapitala, zatvaraju ove zemlje u „začarani krug siromaštva”. Stanovništvo se stalno uvećava, vršeći pritisak na ograničene prirodne i ekonomske resurse. Mlada starosna struktura, u kojoj dominiraju kontingenti izdržavanog stanovništva, dece i omladine, a nedostaju obrazovani i radno aktivni, sa preovlađujućim tradicionalnim sistemom vrednosti, generiše visoke stope reprodukcije, čime se, zauzvrat, blokira mogućnost porasta životnog standarda.

Većina država u razvoju nalazi se na početku druge etape centralne tranzicije, pa su za današnji rapidan rast svetskog stanovništva (po stopi od 1,7%), zaslužne upravo nerazvijene zemlje. Sadašnji godišnji rast svetske populacije, od 90 miliona ljudi, bez presedana je u ljudskoj istoriji. Predviđa se da će 2025 stanovništvo sveta brojati 8,5 milijardi, odnosno 7,9 ukoliko se stopa fertiliteta zemalja u razvoju bude brže obuzdavala (Cliquet and Thienpont, 1995).

Ograničavanju visokih stopa nataliteta u nerazvijenim zemljama stoje na putu brojne prepreke. Za razliku od snižavanja smrtnosti i produžavanja prosečnog ljudskog veka, koji

su lakše prihvatljivi socijalni ciljevi, delovanje u pravcu snižavanja fertiliteta daleko je komplikovanije sprovesti. Videli smo da nivo humane reprodukcije zavisi od čitavog spleta različitih varijabli, sistema vrednosti, normi i uticaja lokalnih religijskih i drugih institucija, koji se snažno odipiru spoljnim uticajima, a naročito kampanjama uvođenja kontracepcije i drugih „veštačkih sredstava” (intrauterine spirale, pilule i sl). Zato se u svetu već više od pola stoleća vode brojne populacione debate na osnovama stare kontroverze Marks – Maltus oko najoptimalnijeg rešenja za zemlje u razvoju i regione visokog fertiliteta (primer Kosova i Metohije). Da li je podsticanje društveno ekonomskog razvitka - najbolja kontraceptivna pilula ili pak sprovođenje aktivne pronatalitetne politike ili, pak, neko srednje rešenje koje bi obuhvatilo obe varijante?

2. Kratak kritički osvrt na teoriju demografske tranzicije

Nesporna je zasluga teorije (prve) demografske tranzicije što je ona identifikovala odnos i interakciju između rađanja, umiranja i prirodnog priraštaja, kao i demografskog razvitka s jedne i složenog spleta strukturalnih i kulturnih promena u društvu. Time je ona ustanovila opštu zakonitost demografskog razvitka i preobražaja, čime je dokazana tezu o mogućem, humanom planiranju i kontroli vitalnih događaja i procesa. Da li se time smanjio i strah od demografske budućnosti kao stihije, inercije i mogućih katastrofalnih scenarija, ostaje otvoreno pitanje, obzirom da je postmoderno doba globalizacije dovelo u ozbiljnu sumnju ideju progressa i permanentnog evolutivnog napredovanja čovečanstva.

Doprinos ove teorije je i u tome što su utvrđene i klasifikovane varijable (osobine) tradicionalnih vs modernih društava i njihov uticaj na prirodni priraštaj i njegove sastavne komponente, fertilitet i mortalitet. Potvrđeno je da međuzavisnost demografskog i društvenog razvitka ne podrazumeva samo da prvi “trpi” uticaj drugoga, te je primoran da se adaptira, već je na osnovu bogate demografske prošlosti Evrope pokazano da situacija može i da se obrne. Naime, francuski primeri, ali i primeri drugih preindustrijskih zajednica u Engleskoj i širom Evrope, pokazali su da do demografskog preobražaja može doći i pre industrijske revolucije i opšte društvene modernizacije. Ograničavanje fertiliteta, mala porodica, težnja roditelja ka socijalnoj kapilarnosti, mobilnosti i

promociji, nasledna praksa “porodice – stabla” itd, mogu biti strategije društvenog prilagođavanja pre nastupanja modernizacijskih promena i procesa.

Jedan od glavnih problema u vezi sa obimom važenja ove teorije je određenje praga moderniteta tj nivoa društveno ekonomskog i kulturnog razvoja koji je “okidač” za promene demografskog režima ili preobražaj fertiliteta od visokog ka niskom.

Dalje, mnogi su osporavali opštost ove teorije, smatrajući da je ona pre svega empirijska generalizacija iskustava razvijenih zapadnoevropskih zemalja. Međutim, danas su ovakve primedbe uglavnom napuštene, budući da se process demografske tranzicije odigrao i u nerazvijenim ili zemljama u razvoju. Ono što ostaje nedorečeno, međutim, tiče nepotpunosti teorije u nekim njenim aspektima, kao što je gore pomenuti prag moderniteta, zatim, vreme nastupanja pojedinih etapa i faza, konkretni socio - ekonomski, demografski, socio - psihološki, zdravstveni i ini kontekst određene, konkretne populacije (Wetheimer – Baletić, 1999). Najzad, teorija ne uključuje migracionu komponentu, a tokovi migracije su bitno opredeljivali demografski razvitak populacija, posebno, počev od intenzivnih migracija selo grad u periodu modernizacije tj industrijalizacije i urbanizacije. Po mom mišljenju to je jedan od glavnih problema u ekspikaciji demografskog razvitka i njegovih pojedinih etapa, uzroka i posledica, koji se nude ovom (prvom) teorijom¹¹. U novije vreme teorija demografske tranzicije, sve se više svodi na teoriju o tranziciji fertiliteta, što ima opravdanja, budući da je plodnost osnovna poluga celokupnog prirodnog kretanja (ibidem, 1999).

Kao što smo videli, dalji pomaci u razumevanju društveno kulturnog konteksta i postmodernog demografskog režima koji su došli u krilu teorije “druge demografske tranzicije” bili su više multidisciplinarnog karaktera, podstaknuti iz pera vodećih evropskih sociologa, što onda vodi sledećem logičnom zaključku: “Ne čudi stoga što se sve značajniji pomaci u razvoju demografije kao naučne discipline čine u domenu socijalne demografije” (Avramov, 1993:35) Naravno, ni tu nije kraj. Socijalna demografija mora da se povezuje na jedan konstruktivan i kritičan način sa sociologijom, ekonomijom, psihologijom, socijalnom antropologijom, filozofijom, feminističkim teorijama i medicinom, jednom rečju sa različitim naukama o čoveku i njegovom svetu.

¹¹ To je razlog što sam ja u delu o migracijama izdvojila kao posebno poglavlje «tranziciju migracija».

Šira literatura:

Avramov, Dragana (1993) *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*, Beograd : Naučna knjiga

Blagojević, Marina (1991) *Žene izvan kruga : porodica i profesija*, Beograd:ISI FF

Blagojević, Marina (1997) «Nerađanje:pasivni otpor žena» u Macura, Miloš et all, *Osnovi populacione politike, ciljevi, institucije, mere*, Demografski zbornik, knj.IV, Beograd:SANU

Blagojević, Marina (1997) »Svakidašnjica iz ženske perspektive : samožrtvovanje i beg u privatnost» u Bolčić, Silvano et all, *Društvene promene i svakodnevni život, Srbija početkom 90-tih*, Beograd : ISI FF

Bobić, Mirjana (2003) *Brak ili/i partnerstvo, demografsko – sociološka studija*, Beograd : Čigoja štampa i ISI FF

Bobić, Mirjana (2003a) «Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima», *Stanovništvo*, god XLI, br 1-4

Bobić, Mirjana (2006) »Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak »druge demografske tranzicije «? (u štampi)

Macura Miloš i saradnici (2001) *Naselja i stanovništvo Oblasti Brankovića 1455 godine*, Beograd: SANU i Službeni Glasnik

Macura, Miloš (1985) „Razmišljanja povodom skorašnjeg razvitka demografije” *Pregled*, 11/12, Sarajevo

Mijatović, Boško (2000) «O mikroekonomskoj teoriji fertiliteta», *Stanovništvo*, god XXXVIII, br 1-4

Milić, Anđelka (2001) *Sociologija porodice: izazovi i kritike*, Beograd: Čigoja štampa

Petrović, Mina (1994) *Svakodnevni život u gradu i roditeljstvo*, Beograd : CDI IDN

Petrović, Mina (1993/1994) «Problem nedovoljnog rađanja iz interdisciplinarne perspektive », *Stanovništvo*, god XXXI-XXXII, vol 3-4/1-2

Rajković, Ljubica M (2002) *Odlučivanje o rađanju u savremenoj porodici*, Beograd: ISI FF

Rašević, Mirjana (1993) *Ka razumevanju abortusa u Srbiji*, Beograd:CDI IDN

Rašević, Mirjana i Petrović, Mina (1994) *Iskustva populacione politike u svetu*, Beograd, CDI IDN

Tomanović – Mihajlović, Smiljka (1997) *Detinjstvo u Rakovici, svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Beograd: ISI FF

Wetheimer-Baletić, Alica (1973) *Demografija, stanovništvo i ekonomski razvitak*, Zagreb : Informator

Wetheimer-Baletić, Alica (1990/1991) «Problemi determinacije posttranzicijske etape», *Stanovništvo*, br 3-4 i 1-2, god XXVIII-XXIX

Wetheimer-Baletić, Alica (1999) *Stanovništvo i razvoj*: Zagreb: MATE